

آثار صلوات بر جسم و روح انسان

نویسنده : محبوبه مظاهری^۱

چکیده

این پژوهش با عنوان «آثار صلوات بر جسم و روح انسان» به روش توصیفی-تحلیلی و با ماهیت کتابخانه ای به بیان ویژگی و آثار صلوات بر جسم و سپس روح انسان از منظر آیات و روایات پرداخته است. تحلیل این ذکر نورانی نشان داد در دنیا و آخرت، نقش مؤثری در طهارت باطن، سلامت جسم، آرامش روان و نجات انسان ایفا کرده است. در بُعد دنیوی، موجب افزایش روزی، دفع فقر، بهبود بیماری‌ها، زدودن نفاق، استجابت دعا و رفع گرفتاری گردیده و در بُعد اخروی، به‌عنوان عامل شفاعت، نورانیت قبر، سنگینی میزان حسنات، ایمنی از عطش قیامت و تقرب به اهل بیت (ع) شناخته شده است. تکرار صلوات، عاملی برای پاکسازی نفس از صفات ناپسند مانند غرور، حسد و غفلت به شمار آمده و واسطه‌ای برای پیوند با ولایت اهل بیت (ع) تلقی شده است.

کلید واژه

آثار، جسم انسان، روح انسان، صلوات

(۱) طلبه سطح ۲، حوزه سیدالشهدا اصفهان، aV.bagheri@yahoo.com

در فرهنگ قرآن و روایات اسلامی، صلوات بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام جایگاهی بلند یافت. آیهی ۵۶ سوره احزاب به صراحت بیان کرد که خداوند و فرشتگان بر پیامبر درود فرستادند و مؤمنان را نیز به پیروی از این سیره دعوت نمودند. روایات فراوانی از پیامبر و اهل بیت علیهم السلام نقل شد که بر فضیلت و آثار گسترده‌ی صلوات تأکید داشته‌اند. صلوات، افزون بر جنبه‌ی عبادی و اظهار محبت به پیامبر، آثاری تربیتی، روانی و حتی جسمی برای انسان به همراه داشت.

در منابع روایی، صلوات عاملی برای اجابت دعا، آمرزش گناه، گشایش روزی، سلامت جسم، نورانیت قبر و شفاعت در قیامت معرفی شد. اهل معرفت نیز بر نقش صلوات در تقویت ارتباط با خدا، طهارت نفس و صفای باطن تأکید داشتند. با این حال، در برخی نگاشته‌های پیشین، بررسی آثار صلوات به صورت پراکنده یا صرفاً روایی مطرح شده و تحلیل همه‌جانبه‌ی آن کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

از این رو، پرداختن به آثار صلوات با تکیه بر منابع اصیل دینی و تحلیل مضامین مرتبط، ضرورت یافت. در این بررسی، تلاش شد با دسته‌بندی آثار در دو بخش روحی و جسمی، و در دو حوزه دنیوی و اخروی، ابعاد مختلف این ذکر شریف تبیین گردد.

امام باقر (ع) فرمود:

ما فی المیزان شیء اثقل من الصلاة علی محمد و آل محمد

در ترازو و سنجش اعمال هیچ چیزی ثوابش بالاتر از صلوات بر محمد و آل محمد (ع) نیست.^۱

حال با خواندن این مقاله می‌توانیم به سوالات زیر پاسخ دهیم:

۱- فرستادن صلوات چه تاثیری بر دنیا و آخرت انسان می‌گذارد؟

۲- چگونه صلوات روح و جسم انسان را پاکسازی می‌کند؟

۳- آثار و برکات صلوات چیست؟

آثار

واژه‌ی «آثار» جمع کلمه‌ی «أثر» است و در لغت به معنای نشان، علامت و پیامد چیزی آمده است.^۱ در اصطلاح، «آثار» به نتایج، پیامدها و تبعاتی گفته می‌شود که از یک پدیده یا عمل به جا می‌ماند؛ خواه این نتایج مادی و محسوس باشند (مانند تأثیر بر بدن) یا معنوی و نامحسوس (مانند آرامش روحی).

در متون دینی، «آثار» افعال و اقوال بندگان، گاه به صورت نتایج اخروی و گاه به صورت برکات دنیوی معرفی شده است؛ چنان که خداوند می‌فرماید: "إِنَّا نَحْنُ نُحْيِي الْمَوْتَى وَ نَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَ آثَارَهُمْ"^۲ یعنی ما اعمال و آثار بندگان را ثبت می‌کنیم؛ «آثار» در این آیه به معنای بازتاب رفتارها و نتایج ماندگار آنها است. بنابراین، در این مقاله منظور از «آثار صلوات»، نتایج و پیامدهای مثبت جسمی و روحی است که بر اثر گفتن صلوات در انسان پدیدار می‌شود.

صلوات

واژه‌ی «صلوات» جمع واژه‌ی «صلاة» است. این واژه در لغت عرب، به معنای دعا، نیایش، رحمت، درود، و تقاضای خیر به کار رفته است.^۳

راغب اصفهانی در مفردات، «صلاة» را چنین معنا کرده است: دعا برای نزول رحمت؛ و در مورد صلوات خدا بر پیامبر، آن را به معنای فرستادن رحمت و بزرگی بخشیدن دانسته است.^۴

در اصطلاح قرآن و حدیث، معنای صلوات بر اساس فاعل آن متفاوت است:

اگر از سوی خداوند باشد، به معنای نزول رحمت خاص و مقام معنوی است؛

اگر از جانب فرشتگان باشد، به معنای طلب آمرزش و مغفرت برای مؤمنان است؛

و اگر از طرف انسان‌ها صادر شود، دعای خیر، اظهار محبت و تقاضای رحمت برای پیامبر و آل اوست.^۵

۱ (دهخدا، ۱۳۸۵، ذیل «أثر»)

۲ (یس ۱۲)

۳ (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۴، ص ۲۳۸؛ فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۴۵۲)

۴ (راغب، ۱۴۱۲ق، ص ۴۸۰)

۵ (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۳۱۰؛ سبحانی، ۱۴۲۲ق، ص ۷۲)

روح

واژه‌ی «روح» در زبان عربی، از ریشه‌ی «روح» گرفته شده و در لغت، به معنای بادی لطیف، جان، نسیم و چیزی که باعث حیات و حرکت است به کار رفته است.^۱

در اصطلاح دینی و فلسفی، روح به موجودی مجرد، غیرمادی، زنده و مدبرک اطلاق شده است که منشأ حیات، شعور، اراده و فعالیت‌های نفسانی انسان می‌باشد.

در قرآن کریم، واژه‌ی روح در موارد گوناگون به کار رفته و معانی متفاوتی داشته است. یکی از آیات مهم درباره‌ی حقیقت روح، آیه ۸۵ اسراء است: «وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا» در تفسیر این آیه، بسیاری از مفسران از جمله علامه طباطبایی بر این نکته تأکید کرده‌اند که روح، از سنخ امر الهی و موجودی غیرمادی و مستقل از بدن است.^۲

علامه مصباح یزدی نیز روح را حقیقتی مجرد و ذاتاً مستقل از بدن معرفی کرده است که در عین وابستگی تدبیری به جسم، پس از مرگ نیز به بقای خود ادامه می‌دهد. وی معتقد است که انسان، در حقیقت همان روح است، و بدن وسیله‌ای برای تکامل روحانی او به شمار می‌رود.^۳

جسم

واژه‌ی «جسم» در لغت عربی، به معنای بدن، پیکر، و چیزی که دارای طول، عرض و عمق است به کار رفته است.^۴

در اصطلاح علمی و فلسفی، جسم به موجودی اطلاق شده است که دارای ابعاد سه‌گانه (طول، عرض و عمق) بوده و مادی و قابل تقسیم‌پذیری می‌باشد.^۵

از دیدگاه حکمت متعالیه، جسم انسان تنها پوسته‌ای بی‌روح نیست، بلکه بستر رشد و کمال روحی نیز هست. بنابراین، هرگونه تأثیر معنوی، از جمله صلوات، می‌تواند به‌طور غیرمستقیم بر جسم نیز اثرگذار باشد.^۶

۱ (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۱۱۲؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۳۶۵)

۲ (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۳، ص ۲۲۹)

۳ (مصباح یزدی، ۱۳۸۷، ص ۷۴)

۴ (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۲، ص ۹۲؛ فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۴، ص ۱۸۹)

۵ (طباطبایی، ۱۳۷۵، ج ۶، ص ۱۲۴)

۶ (مصباح یزدی، ۱۳۸۷، ص ۷۷)

جایگاه صلوات در منابع دینی:

صلوات در قرآن کریم

در سوره احزاب آمده است: «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ، يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا»^۱ در این آیه، خداوند نه تنها خود، بلکه فرشتگان را نیز در حال فرستادن درود بر پیامبر معرفی کرده، و به مؤمنان فرمان می‌دهد در این نغمه نورانی هم‌آهنگ شوند.

خدا و فرشتگان او بر نبی درود می‌فرستند، شما نیز، ای کسانی که ایمان آورده‌اید، بر او صلوات بفرستید و آن طور که سزااست، تسلیم شوید.

این بیان قرآنی، نشان‌دهنده‌ی اهمیت ویژه صلوات به‌عنوان امری الهی و مورد تأکید در فرهنگ اسلامی است

صلوات در نهج البلاغه

در نهج البلاغه درباره آثار صلوات چنین آمده است: هر زمان که از خداوند متعال حاجتی داشتی، بر پیامبر اکرم صلی الله درود فرست، سپس حاجت خود را بخوان؛ زیرا خداوند برتر و بزرگوارتر از آن است که از دو حاجت طلب شده، یکی را بر آورد و دیگری را نادیده انگارد.^۲

صلوات در صحیفه سجاده

امام سجاد (ع) در بسیاری از دعا‌های خود، ابتدا و انتهای دعا را با صلوات آغاز می‌کنند، که این خود نشانه تأکید بر جایگاه صلوات در استجابت دعا است. تمام ادعیه موجود در کتاب ارزشمند صحیفه سجاده نیز یا با ذکر صلوات آغاز می‌شوند و یا با صلوات پایان می‌یابند. در برخی از آنها نیز در میانه و اثنای دعا، بر محمد صلی الله و آتش صلوات فرستاده شده است؛ زیرا امامان معصوم علیهم السلام بر این باورند که صلوات، ذکر گشاینده در برآورده کردن حاجات و دعاها است و در هر دعایی که ذکر صلوات فرستاده شود، زمینه استجابت آن از سوی خداوند سبحان بیشتر است.^۳

امام زین‌العابدین (ع) در دعای چهل و چهارم، صلوات را مکرراً ذکر کرده و از خداوند متعال درخواست حفظ توحید، ارتقای مقام و منزلت در نماز و دستیابی به معرفت و شناخت حرمت الهی را نموده است. ایشان در بخشی از دعا چنین می‌فرمایند: «بارالها! بر محمد و آل او سلام و درود فرست، به شمار تمام تحیت‌هایی که

(۱) احزاب ۵۶

(۲) حکمت ۱۶۳ (۳) ترجمه و شرح صحیفه سجاده . محمد باقر کمره ای

۵- نجات از عطش قیامت؛ خداوند به حضرت موسی (ع) وحی کرد: ای موسی! دوست داری که عطش قیامت تو را فرا نگیرد و در مواقع آن روز تشنه نباشی؟ عرض کرد. بلی، ای پروردگار جهانیان. خطاب رسید امروز در دنیا بر حبیب من صلوات بفرست تا فردا از تشنگی قیامت ایمن باشی.

۶- نزدیک شدن به پیامبر(ص)؛ سزاوارترین و نزدیک ترین مردم در روز قیامت به رسول خدا(ص) کسی است که در دنیا بر آن حضرت بیشتر صلوات فرستاده باشد.^۱

۷- آمرزش روزانه گناهان؛ رسول خدا(ص) فرمود: هر کس، هر روز از روی شوق و محبت به من سه مرتبه صلوات بفرستد، خدا گناهان او را در همان روز یا همان شب می آمرزد.^۲

۸- سنگینی کفه حسنات؛ از پیامبر اعظم(ص) روایت شده است: روز قیامت من میزان اعمال هستم؛ یعنی هر کسی که کفه گناهانش سنگین تر از کفه حسناتش باشد، من صلواتهایی را که برایم فرستاده، می آورم و در کفه حسناتش می گذارم، تا آن که کفه حسناتش سنگین تر شود.^۳

زمان‌های مناسب برای صلوات^۴

-شب و روز جمعه

-هنگام اذان

-بعد از نماز صبح

-در زمان دعا و زیارت

-شب مبعث، اعیاد اسلامی، ماه رمضان و شعبان

امام صادق (ع) نیز فرمودند: پس از نماز صبح، قبل از آنکه شروع به حرف زدن کنید صد مرتبه بگویید: یا رب صلی علی محمد و آل محمد و عجل فرج آل محمد و اعتق رقبتی من النار.^۵

فضیلت صلوات در احادیث

۱(جامع الاخبار، ص ۶۷)

۲(بحار الانوار ج ۹۴، ص ۶۹ - داستان های صلوات ص ۱۲)

۳ (ثواب الاعمال و عقاب الاعمال باب ثواب الصلاه النبوی - داستان های صلوات ص ۱۳)

۴ (مفاتیح الجنان)

۵ (نهج الذکر(ع-ف)ج ۳)

پیامبر اکرم (ص) فرمودند: کسی که در نوشته‌های صلوات بر من را بنویسد، تا زمانی که نام من در آن نوشته باشد فرشتگان برای او استغفار میکنند.^۱

شیاطین دو گروه اند؛ شیاطین جنّی که با ذکر لا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ رانده میشوند، و شیاطین انسی که با صلوات بر محمد و آل محمد [شر و آزارشان] از شخص دور میشود.^۲

امام صادق (ع) فرمودند: هرگاه کسی از شما دست به دعا برداشت، پس دعایش را با صلوات آغاز نماید؛ زیرا صلوات بر پیامبر صلی الله علیه و آله داعی پذیرفته شده است و خدای متعال برتر از آن است که بخشی از دعا را قبول کرده و بخش دیگر از آن را ردّ نماید.^۳

هر که بعد از نماز صبح و ظهر (در روز جمعه و در سایر ایّام هفته) بگوید: اَللّهُمَّ صَلِّ عَلَی مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ وَعَجِّلْ فَرَجَهُمْ نمیمیرد تا آنکه حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف را درک کند.^۴

نتیجه گیری

در این پژوهش روشن گردید که ذکر صلوات، از دیدگاه معارف اسلامی، یکی از ارزشمندترین اذکار دینی به شمار می‌رود که آثار فراوانی بر جسم و روح انسان به‌جا می‌نهد. مروری بر آیات، روایات و تحلیل‌های علمی نشان داد که صلوات نه تنها یک توصیه معنوی ساده نبود، بلکه نقش کلیدی در تعالی روح و سلامت جسم ایفا می‌کرد.

در بخش جسم، این ذکر الهی با ایجاد آرامش روانی، تقویت سیستم ایمنی، بهبود خواب، کاهش درد، و تنظیم فعالیت‌های فیزیولوژیک، توانسته بود زمینه رشد سلامت جسمی را فراهم آورد. تحلیل‌های علمی نیز نشان داده بود که تمرکز ذهنی بر ذکر صلوات، تغییرات مثبتی در عملکرد مغز و سیستم عصبی ایجاد کرده بود.

در حوزه روح، صلوات عامل تقویت ارتباط با خداوند، کسب طهارت معنوی، نرمی قلب، افزایش امید، رفع اندوه، و جلب رحمت الهی گردیده بود. احادیث اهل بیت علیهم السلام به روشنی بیان کرده بودند که صلوات، کفاره گناهان و سنگین کننده میزان حسنات در روز قیامت است.

۱) (بحار الانوار، ج ۹۱، ص ۷۱)

۲) (بحار الانوار، ج ۹۲، ص ۱۳۶)

۳) (وسائل الشیعه، ج ۷، ص ۹۶)

۴) (بحار الأنوار ج ۸۳، ص ۷۷)

همچنین، روشن شد که ذکر صلوات نه فقط در کلام، بلکه در عمل نیز تطهیرکننده روح و اصلاح‌کننده رفتار انسان بود. از این‌رو، «پاک‌سازی روح با ذکر صلوات» به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ثمرات این ذکر شناخته شد؛ چراکه با مداومت بر صلوات، دل انسان جلا می‌یافت و زمینه دوری از گناه فراهم می‌گردید.

در نهایت، می‌توان چنین جمع‌بندی کرد که صلوات یک ذکر جامع، شفابخش، آرام‌بخش، و انسان‌ساز بود که توجه به آن، هم بُعد جسمانی انسان را تقویت کرده بود و هم بُعد روحانی او را به‌سوی نورانیت سوق داده بود. استمرار بر این ذکر، مسیر رشد فردی و تعالی معنوی را برای انسان هموار می‌ساخت و او را در مسیر بندگی خالصانه قرار می‌داد.

منابع

*قرآن کریم

*نهج البلاغه (گزیده ای از خطبه ها و نامه ها و سخنان کوتاه منسوب به علی بن ابی طالب)

*صحیفه سجادیه (مجموعه ای از دعاها و مناجات منسوب به امام چهارم شیعیان)

کتب فارسی

*حسینی، علی‌اکبر؛ نادری، مریم (۱۴۰۰)، *نشریه تنفس و روان‌شناسی سلامت*، سال ۴، شماره ۳،

ص ۶۵-۷۲.

*داستان های صلوات ، قنبری حیدر، نشر در قم، چاپ اول، ۱۳۸۶ ش.

*دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۸۵)، *لغت‌نامه*. تهران: مؤسسه لغت‌نامه دهخدا.

*رحیمی، سحر (۱۳۹۹)، *نشریه طب معنوی ایران*، سال ۶، شماره ۳، صص ۴۴-۵۱.

*رضایی، مهدی (۱۳۹۸)، *مجله طب روان‌شناختی ایران*، سال ۱۰، شماره ۶۴، صص ۷۰-۷۵.

*سهرابی، زهرا؛ نوروزی، نسرین (۱۳۹۷)، *مجله طب و معنویت*، سال ۵، شماره ۱، صص ۴۰-۵۰.

*سیدپور، حمیدرضا (۱۴۰۱)، *فصلنامه طب مکمل ایرانی*، سال ۴، شماره ۳، صص ۵۸-۶۶.

*صالحی، مهناز؛ کرمی، امیر (۱۴۰۱)، *فصلنامه طب و دین*، سال ۷، شماره ۲، صص ۶۳-۷۲.

* طباطبایی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۴ ش، ج ۱۱، ص ۲۸۸؛ ج ۱۶، ص ۳۱۰.

* همان، ج ۱۶، ص ۳۱۰-۳۱۲.

* فضیلت صلوات، آیه الله روزبهانی حاج شیخ محمد، ناشر آوای منجی، یک جلد، ۱۳۹۶ ش.

* کاظمی، نسرین (۱۴۰۲)، فصلنامه سلامت و روان، سال ۸، شماره ۱، صص ۳۰-۳۸.

* کریمی، سارا (۱۴۰۰)، نشریه طب مکمل اسلامی، سال ۳، شماره ۲، صص ۲۵-۳۲.

* مصباح یزدی، محمدتقی، اخلاق در قرآن، قم: مؤسسه امام خمینی، ۱۳۸۷ ش، ص ۶۹، ص ۸۲.

* مصباح یزدی، محمدتقی، آموزش فلسفه (جلد دوم)، قم: مؤسسه امام خمینی، ۱۳۸۷ ش، ص ۷۷.

* مصباح یزدی، محمدتقی، در پرتو قرآن، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۷ ش، ص ۶۵.

* سبحانی، جعفر، مفاهیم القرآن، قم: مؤسسه الإمام الصادق، ۱۴۲۲ ق، ج ۱۰، ص ۷۲.

* نعمتی، الهام (۱۴۰۰)، مجله طب سنتی و اسلامی، سال ۵، شماره ۲، صص ۷۵-۸۳.

* نوروزی، فاطمه (۱۳۹۹)، مجله روان‌شناسی و دین، سال ۸، شماره ۲، صص ۵۰-۶۳.

کتاب عربی

* ابن‌منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ ق، ج ۱۲، ص ۹۲.

* همان، ۱۴۱۴ ق، ج ۱۴، ص ۲۳۸.

* اصول کافی، کلینی محمد بن یعقوب و ترجمه به نژاد عباس، ج ۲، چاپ چهارم، ۱۳۹۳ ش.

* همان، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ ق، ج ۲، ص ۴۹۱.

* بحارالانوار، مجلسی محمد باقر، ج ۹۱ و ج ۹۲ و ج ۹۴ و ج ۸۳، چاپخانه تهران، ۱۴۰۳ ه ق.

* ثواب الاعمال و عقاب الاعمال باب ثواب الصلاه النبوی، شیخ صدوق، چاپ اول، انتشارات شاهچراغ، ۱۳۸۹ ش، چاپ دوم، ۱۳۶۴ ش.

* همان، قم: نشر اسلامی، ۱۳۹۸ ق، ص ۳۷۵.

- *جامع الاخبار ، شعیری شیخ تاج الدین محمد ، چاپ در خانه کتاب و ادبیات ایران، ۱۳۹۲ ش .
- *جلء الافهام ، جوزیه، ابن قیم و محمد بن ابی بکر، ۲۰۰۵ م.
- *جمال الاسبوع ، طاووس سید ابن ، چاپ در تهران، شیرازی شیخ احمد، ۱۳۳۰ ه ق.
- *راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، دمشق: دارالقلم، ۱۴۱۲ق، ص ۴۸۰.
- *طباطبایی، سید محمدحسین، نهایه الحکمه، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۵ش، ج ۶، ص ۱۲۴.
- *فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، قم: هجرت، ۱۴۰۹ق، ج ۴، ص ۱۸۹.
- *همان، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۴۵۲
- *قرب الاسناد ، حمیری عبدالله بن جعفر، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۱۳ ق.
- *قمی، عباس، مفاتیح الجنان، قم: دارالحديث، ۱۴۱۴ق، ص ۱۷۸.
- *معجم الوسیط ، ابراهیم مصطفی و زیات احمد حسن و عبدالقادر حامد و نجار محمدعلی، ج ۱ و ج ۲ ، چاپ هشتم، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۰ ش.
- * نراقی، ملا مهدی، جامع السعادات، قم: نشر اسلامی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۲۳.
- *نراقی، ملا احمد، معراج السعاده، قم: دفتر نشر اسلامی، ۱۳۷۵ش، ج ۱، ص ۱۲۴.
- *نهج الذکر ، محمدی ری شهری محمد، ج ۳، نسخه اول، خانه کتاب و ادبیات ایران، ۱۳۸۷ ش.
- *وسائل الشیعه ، عاملی شیخ حر علمای قرن ۱۱ اسلام، مؤسسه آل البيت، ج ۴ و ج ۷ ، چاپ سوم، ۱۴۱۶ ق.
- *همان ۱۴۰۹ق، ج ۷، ص ۳۲۶.